

บทที่ 7

การปรับตัวของชุมชนลุ่มน้ำแม่ตาช้างภายใต้สถานการณ์ความขัดแย้ง

ตั้งแต่เกิดวิกฤตการณ์ขาดแคลนน้ำอย่างรุนแรงในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ตั้งแต่ช่วง พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา จนเกิดกรณียกกำลังของคนพื้นราบขึ้นไปตัดต้นลิ้นจี่ และรื้อทำลายท่อส่งน้ำของคนบนที่สูง จากเหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของกลุ่มคนในลุ่มน้ำแม่ตาช้างหลากหลายขึ้น ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มคนพื้นราบในตำบลบ้านปาง ได้จัดตั้งชมรมอนุรักษ์ป่าต้นน้ำขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์หลักคือการรักษาป่าและน้ำ ไม่ให้มีการขยายที่ทำกินเข้าไปในเขตป่า และเขตต้นน้ำ โดยกิจกรรมหลักจะเข้าไปสำรวจป่าต้นน้ำ แต่การตรวจป่ามักจะไปทำลายท่อน้ำ ตัดต้นลิ้นจี่ หรือยึดอุปกรณ์ทำการเกษตรของชาวม้ง ทำให้เกิดความขัดแย้งกับคนพื้นราบ ส่วนชาวม้งก็พยายามโต้ตอบข้อกล่าวหาในเรื่องการตัดไม้ทำลายป่า และการขยายที่ดินเข้าไปในเขตป่า โดยเริ่มทำกิจกรรมทำแนวกันไฟ เริ่มเกิดกลุ่มอนุรักษ์สัตว์ป่าปี พ.ศ. 2536 นอกจากนั้นยังรวมตัวกับชาวม้งที่อาศัยในเขตอุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย เป็นเครือข่ายม้งรักษาป่าดอยสุเทพ-ปุย

ถึงแม้จะเกิดการรวมตัวกันเป็นกลุ่ม/เครือข่ายในแต่ละส่วนของลุ่มน้ำแม่ตาช้าง เพื่อจะอ้างสิทธิความชอบธรรมที่จะเข้าไปจัดการทรัพยากร การเคลื่อนไหวทางสังคมทั้งหลายรูปแบบที่นิยมความเป็นตัวตนให้กับชุมชนท้องถิ่น และกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งข้างต้นแล้ว แต่ความขัดแย้งก็ยังคงเกิดขึ้นเป็นจุดๆ เหมือนเดิม จนกระทั่งเกิดการจัดตั้ง คณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง (รายละเอียดดูในการก่อตั้งคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง บทที่ 6) วิธีดังกล่าวได้ช่วยผ่อนคลายสถานการณ์ความขัดแย้งที่ตึงเครียดได้ในระดับหนึ่ง แต่ละกลุ่มเริ่มหันมาใช้สันติวิธีมากขึ้น เป็นการปรับแนวทางการแก้ปัญหาความขัดแย้งที่แต่เดิมมักแก้ปัญหาด้วยความรุนแรง เป็นความพยายามที่เกิดขึ้นภายใต้แนวคิดที่ต้องการผลักดันให้ชุมชนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมกัน โดยเฉพาะการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งในการใช้น้ำของชุมชนแต่ละส่วนในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง โดยผ่านกิจกรรมที่หลากหลายไม่ว่าจะเป็น การสำรวจป่า การตรวจสายน้ำ การอบรมสัมมนา และการศึกษางานเป็นต้น ซึ่งกิจกรรมที่หลากหลายเหล่านี้จะจัดทำกันเป็นประจำ โดยมีสถาบันเพื่อสิทธิชุมชนเป็นที่เล็ง และประสานการทำงานร่วมกันของกลุ่มผู้ใช้น้ำในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง จากการพัฒนาการทำงานร่วมกันเพื่อแก้ไขปัญหาความขัดแย้งในการใช้น้ำในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ในระยะแรกที่มีเป้าหมายหลักอยู่ที่การแก้ไขปัญหาเรื่องความขัดแย้งในการใช้น้ำเป็นหลักเท่านั้น แต่ในระยะหลังการทำงานของคณะกรรมการคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ได้ขยายแนวความคิดการจัดการน้ำที่ไม่ได้เป็นเรื่องของน้ำเพียงอย่าง

เดียว แต่ยังคงการใช้งาน สัมพันธ์กับการจัดการที่ดินและป่าอีกด้วย ทำให้เกิดกิจกรรมการทำงานในด้านอื่นมาอีกหลายอย่าง เช่น พิธีสืบชะตาน้ำ พิธีบวชป่า การทำแผนที่การใช้ที่ดิน เป็นต้น ซึ่งปรากฏการณ์เหล่านี้ สะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนได้มีการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ชุมชนแต่ละกลุ่มมีการจัดการปัญหาและปรับตัวต่อสถานการณ์ที่หลากหลาย ผู้วิจัยได้เสนอภาพการปรับตัวในการจัดการน้ำที่มีความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับการทำงานของคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้างระดับของการปรับตัวของแต่ละกลุ่มออกเป็น 3 ระดับคือ 1) ระดับปัจเจก 2) ระดับชุมชน 3) ระดับเครือข่าย ซึ่งการปรับตัวทั้ง 3 ระดับ

7.1 การปรับตัวระดับปัจเจกชน

ผลกระทบจากวิกฤตปัญหาการขาดแคลนน้ำที่ไม่สามารถใช้ในการเกษตรได้ทั่วถึงทั้งลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ทำให้หลายๆชุมชนต้องหาทางเลือกในการจัดการน้ำของตนเองใหม่ เพื่อให้มีประสิทธิภาพในการทำเกษตรในระดับไร่นาของตนไม่เสียหายมาก และสามารถทำการเพาะปลูกได้ การพึ่งตนเองเพื่อปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้น้ำที่เป็นแบบปัจเจก ได้เป็นยุทธวิธีหนึ่งของเกษตรกร ในการปรับรูปแบบการจัดการน้ำภายหลังเกิดวิกฤตขาดแคลนน้ำซ้ำซากทุกปีและตั้งแต่มีการจัดตั้งคณะกรรมการ และมีตัวแทนของแต่ละหมู่บ้านเข้าร่วมเป็นคณะกรรมการ ชุมชนที่อยู่ต้นน้ำซึ่งเป็นชาวเขาเผ่าม้งทั้งหมด ได้ตื่นตัวและต้องการมีส่วนร่วมในการจัดการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง เนื่องจากในอดีต ชุมชนบนที่สูงเหล่านี้ถูกตีตราว่าเป็น “ผู้ตัดไม้ทำลายป่า” และคนพื้นราบมองว่า “คนคอยเอาน้ำไปใช้หมด” จนเกิดกระแสต่อต้านต้องการให้คนบนที่สูงลงคอยมาสู่พื้นราบ ทำให้คนบริเวณต้นน้ำเริ่มมีกติการจัดการน้ำในระดับครัวเรือนเกิดขึ้น ทั้งบ้านผานกกก และบ้านคอยปุย โดยมีการจัดตั้งคณะกรรมการดูแลสายน้ำทุกสายที่เป็นส่วนของต้นน้ำของน้ำแม่ตาช้าง โดยการคัดเลือกจากชาวบ้านที่มีพื้นที่ทำการเกษตรที่ใช้น้ำสายนั้นเป็นหลัก เมื่อเกิดปัญหาเกี่ยวกับการใช้น้ำห้วยไหน คณะกรรมการที่ถูกคัดเลือกก็จะเป็นผู้ไกล่เกลี่ย ซึ่งส่วนใหญ่การทำเกษตรที่ใช้น้ำลำห้วยก็จะเป็นเครือข่ายกัน คณะกรรมการก็จะเป็นผู้อุ้มน้ำในเครือข่ายนั้นๆ บทบาทและหน้าที่ของคณะกรรมการดูแลสายน้ำของทั้งสองหมู่บ้าน จะมีลักษณะคล้ายๆกันคือ 1) ดูแลไม่ให้ชาวบ้านไปตัดกล้วยในเขตต้นน้ำ 2) ดูแลการใช้ท่อส่งน้ำของแต่ละคนของชาวบ้าน ไม่ให้ใครใช้ท่อใหญ่เกิดกว่าระเบียบ 3) ดูแลไกล่เกลี่ยเมื่อมีการพิพาทเรื่องการใช้งานน้ำ

นอกจากจะมีการตั้งคณะกรรมการดูแลสายน้ำภายในหมู่บ้านแล้ว ชาวบ้านบางส่วนของบ้านผานกกก และบ้านคอยปุย ได้ทดลองการขุดบ่อรอบต้นลำน้ำจี้กว้างประมาณ 100 เซนติเมตร ลึกประมาณ 30 เซนติเมตร (ตามความลาดชันของพื้นที่) เพื่อเป็นบ่อขนาดเล็กให้เข้ากับลำน้ำ ชาวบ้านจะเติมน้ำลงไปบ่อทุกวัน วิธีนี้เป็นรูปแบบการใช้น้ำแบบใหม่ที่ชาวบ้านทดลองใช้ในสวนลำน้ำจี้

เพื่อเป็นการใช้น้ำให้พอเหมาะกับต้นลิ้นจี่ เป็นการประหยัดน้ำอีกทางหนึ่ง ซึ่งการใช้น้ำจากสปริงเกอร์ ถกคนพื้นราบมองว่าเป็นการใช้น้ำอย่างสิ้นเปลือง โดยผู้ใหญ่บ้าน บ้านคอยปุยเล่าให้ฟังว่า “เมื่อก่อนคนพื้นราบมองชาวคอยว่าเป็นคนใช้น้ำมาก ไม่มีกฎระเบียบในการจัดการน้ำ เราจึงอยากมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาคัดแย้งในการใช้น้ำ หากเรามีกฎระเบียบจากการจัดการน้ำตั้งแต่ระดับครัวเรือน คูแลสายน้ำบริเวณต้นน้ำให้ รวมทั้งปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้น้ำทั้งลดขนาดท่อลง ทดลองการใช้น้ำโดยชุดท่อรอบๆ ต้นลิ้นจี่ อยากให้คนข้างนอกเห็นว่า เราเองก็พยายามรักษาต้นน้ำ ช่วยประหยัดน้ำ คนพื้นราบจะได้ไม่มาทูปต่อเราอีก”

7.2 การปรับตัวระดับชุมชน

7.2.1 คณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้างในฐานะความเป็นชุมชน

ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยได้ นิยามคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้างในฐานะความเป็นชุมชน เป็นชุมชนที่พยายามเข้าไปจัดการความขัดแย้งในการใช้น้ำภายในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ถือว่าเป็นกระบวนการปรับตัวเพื่อจะเข้าถึงการจัดการน้ำ ซึ่งความเป็นชุมชน มีการนิยาม และให้ความหมายที่หลากหลาย แม้แต่พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 ยังไม่มีสันนิษฐานว่าใช้หลังจากนี้เล็กน้อย โดยแปลมาจากคำภาษาอังกฤษ ว่า Community ในระยะที่อิทธิพลของวิชาสังคมศาสตร์ตะวันตกได้เริ่มแพร่หลายเข้ามาในประเทศไทย เพื่อศึกษาดังคมชนบท ด้วยเหตุนี้ในระยะแรกชุมชนจะมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “บ้าน” หรือ “หมู่บ้าน” ซึ่งมีนัยว่าเป็นหน่วยการปกครองที่มีขอบเขตแน่นอนภายใต้การควบคุมของรัฐ ต่อมามีการใช้คำว่าชุมชนอย่างแพร่หลายทั้งในแวดวงวิชาการและการพัฒนา แต่ความคิดและภาพของชุมชนมักจะสะท้อนแนวความคิดทางทฤษฎีมากกว่าการชี้ลักษณะที่เป็นจริงของชุมชน ซึ่งถือเป็นมิติพื้นฐานของความเป็นชุมชน ชุมชนจึงมีมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ที่ขัดแย้ง ให้ความสำคัญของชุมชนในมิติความเคลื่อนไหวที่เป็นพลวัต ที่ยังหมายถึงการสร้างชุมชนขึ้นมาใหม่ที่มีความใกล้ชิดกับความคิดเรื่องสิทธิชุมชน ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชุมชน

ประเวศ วะสี(2541) เคยให้ทัศนะในหนังสือ ประชาคมตำบล ว่า ชุมชน หมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความหมายทำอะไรร่วมกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ ซึ่งรวมหมายถึงการติดต่อสื่อสาร (Communicate) Community ต้อง Communicate เป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กัน ในบางครั้งความหมายของชุมชนที่ใช้คำว่าประชาสังคม เช่น ประชาคมยุโรป (Europe Community) คำว่า ชุมชนจึงใช้กับกลุ่มคนขนาดเล็กไม่กี่คน ไปจนถึงกลุ่มคนขนาดใหญ่หรือไม่ก็ทั้งโลก เช่น ชุมชนโลก (World Community) ความเป็นชุมชนอาจ

เกิดขึ้นในสถานที่และสถานการณ์ต่าง ๆ เช่น ความเป็นชุมชนในครอบครัว ความเป็นชุมชนในที่ทำงาน มีความชุมชนทาง Internet เป็นต้น

หากพิจารณาถึงประเด็นในการจัดการลุ่มน้ำแล้ว ชยันต์ วรรณะภูติ (2536) ที่เสนอว่า ชุมชนนั้นเป็นการอยู่ร่วมกันของกลุ่มคนจำนวนหนึ่ง ในพื้นที่แห่งหนึ่ง เพื่ออาศัยทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณนั้นในการดำรงชีพ ดังนั้น ชุมชนจึงมีการจัดการรูปแบบความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน หรือมีการตั้งองค์กรหรือสถาบันและกฎเกณฑ์ต่างๆ ขึ้นมารองรับการจัดการทรัพยากร สอดคล้อง Kemp, Jeremy (1999) เสนอว่า ชุมชนไม่ใช่สถาบันพื้นฐานเดิมของสังคมและไม่ได้อยู่บนพื้นฐานเดิมที่มีอยู่ในวัฒนธรรมไทย เพราะชาวบ้านมีระดับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหลายฝ่าย ในลักษณะเครือข่ายหลายระดับ ไม่จำเป็นต้องอยู่กันเป็นหมู่บ้านพื้นที่เดียวกันเสมอ Kemp ยังเสนอว่า ชุมชนเป็นเพียงหน่วยของสังคมที่เพิ่งเกิดจากการจัดตั้งของรัฐบาลไทย ในยุคสร้างชาติ เพื่อขยายอำนาจไปควบคุมหน่วยท้องถิ่นให้เป็นไปตามนโยบาย นอกจากนั้นความเป็นชุมชนยังครอบคลุมพื้นที่ทางอุดมการณ์ อำนาจ และเงื่อนไขความสัมพันธ์ทางสังคม ในลักษณะต่างๆ รวมทั้งการจัดการ และควบคุม “ของหน้าหมู่บ้าน”

นอกจากนั้น ความเป็นชุมชนจะเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์อำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคมในการจัดการและควบคุม “ของหน้าหมู่บ้าน” (อนันท์ , 2544 ก) ที่มีทั้งความกลมกลืนและความขัดแย้งกัน และมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ความเป็นชุมชนจึงไม่ใช่หน่วยที่ติดกับพื้นที่อย่างตายตัว แต่ปรากฏอยู่ในหน่วยที่มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน ไปจนถึงเครือข่ายที่กว้างขวางกว่า เช่น ลุ่มน้ำ เป็นต้น ขณะเดียวกัน ความเป็นชุมชนก็ไม่ใช่หน่วยอิสระที่อยู่โดดเดี่ยว หากแต่ดำรงอยู่ในความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก โดยเฉพาะรัฐกับตลาด

จากมุมมองข้างต้น ยศ สันตะสมบัติ(2546) การมองความเป็นชุมชนบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมไม่ควรจำกัดอยู่เฉพาะความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างอีกต่อไป แต่จำเป็นที่จะต้องพิจารณาความเป็นชุมชนเพิ่มขึ้นในลักษณะที่เป็นพลวัตหรือเป็นกระบวนการในการปรับตัวและการต่อสู้ ซึ่งมีมุมมองบนพื้นฐานของแนวคิดและทฤษฎีที่หลากหลาย นอกจากนั้น ยศ สันตะสมบัติ (2546) ยังเสนอว่า การมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการจะเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับการเปิดพื้นที่ทางสังคม และการสร้างตัวตนของคนชายขอบผู้ไร้สิทธิ ทั้งในแง่ของความ เป็นชาติพันธุ์ หรืออัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในรูปแบบอื่นๆ ความเป็นชุมชนนอกจากจะมีได้หยุดนิ่งตายตัวแล้ว ยังเป็นยุทธวิธีที่เลื่อนไหลและปรับเปลี่ยนไปตามบริบทและสถานการณ์ที่แตกต่างกันอีกด้วยยิ่งไปกว่านั้นความเป็นชุมชนและความเป็นท้องถิ่นยังถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ที่เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในระดับที่กว้างกว่าท้องถิ่นโดยผ่านการเจรจาต่อรอง ความขัดแย้ง และการต่อสู้ ดังนั้น ชุมชนและท้องถิ่นจึงเป็น

กระบวนการที่ไม่เคยสมบูรณ์ มีการปรับเปลี่ยนและสร้างใหม่อยู่เสมอจากปฏิสัมพันธ์ของพลังต่างๆ ที่กำหนดความเป็นไปของสังคม

กระบวนการก่อรูปของ “คณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง” เป็นการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านในระดับลุ่มน้ำ ทั้งส่วนต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ ซึ่งนับเป็นกระบวนการก่อรูปทางสังคมแบบหนึ่งที่ต้องการเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถเข้าไปร่วมมีส่วนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนของตน นอกจากนี้ การก่อรูปดังกล่าวข้างต้นยังเป็นการปรับตัวที่ก้าวพาดผ่านความเป็นชาติพันธุ์และสถานภาพทางเศรษฐกิจ-สังคม และเป็นความพยายามที่จะขอเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร โดยกระทำผ่านกิจกรรมต่างๆ เช่น การร่วมกันร่างข้อตกลงร่วมในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติกับกลุ่มต่างๆ ที่ใช้ประโยชน์จากลุ่มน้ำแม่ตาช้าง และพยายามผลักดันร่างให้องค์กรปกครองท้องถิ่นให้การรับรองเป็นข้อบัญญัติท้องถิ่น นอกจากนี้ยังร่วมกันตรวจสอบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรด้วยการตรวจป่าตรวยสายน้ำ และแจ้งให้หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องเข้ามาตรวจสอบข้อเท็จจริงในกรณีที่เกิดการละเมิดและฝ่าฝืนกฎหมายและการร่วมกันกำหนดเขตป่าชุมชนป่าใช้สอยของชุมชน โดยการร่วมกันสำรวจทำแผนที่เขตป่าและจัดทำแนวเขตที่ชัดเจน

เมื่อพิจารณาถึงศักยภาพในการจัดการทรัพยากรของคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้างในฐานะความเป็นชุมชนแล้ว ทำให้เห็นถึงภูมิปัญญาที่แสดงให้เห็นการบังคับใช้ระเบียบกฎเกณฑ์ของการใช้และการจัดการทรัพยากร โดยผ่านการจัดองค์กรชุมชนที่มีความสามารถในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและทางสังคม และการปรับตัวนี้จะมีอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ ศักยภาพยังแสดงออกผ่านการต่อสู้เพื่อปกป้องทรัพยากรให้พ้นจากอำนาจภายนอก ตลอดจนการต่อรองกับรัฐเพื่อให้ยอมรับสถานภาพขององค์กรชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรของท้องถิ่นเอง

กระบวนการปรับตัวของชุมชนในลุ่มน้ำแม่ตาช้างที่ลักษณะเป็น “เครือข่าย” ของแต่ละส่วนในลุ่มน้ำแม่ตาช้างนับเป็นกระบวนการที่เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับการเปิดพื้นที่ทางสังคม และการสร้างตัวตนของคนชายขอบผู้ไร้สิทธิ ทั้งในแง่ของความเป็นชาติพันธุ์หรืออัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในรูปแบบอื่นๆ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ การรวมกันเป็น “คณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง” นอกจากจะเป็นการรวมตัวกันของชุมชนท้องถิ่นในระดับลุ่มน้ำที่ก้าวข้ามอคติในเรื่องชาติพันธุ์และสถานภาพทางเศรษฐกิจ-สังคมแล้ว ยังเป็นความพยายามที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรร่วมกับรัฐ โดยทำหน้าที่ตรวจสอบและถ่วงดุลในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรลุ่มน้ำอีกด้วย

7.2.2 กติกาการปรับเปลี่ยนการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนในกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง

การร่างกติกาการใช้น้ำของคณะกรรมการกลุ่มน้ำแม่ตาช้างได้ดำเนินการแล้วเสร็จในช่วงปลายปี 2546 โดยได้แนวคิดมาจากการทำข้อตกลงร่วมกันระหว่างคนต้นน้ำกับคนพื้นราบช่วงที่การแก้ปัญหาความขัดแย้ง เริ่มใช้วิธีได้หันหน้าคุยกัน หาข้อตกลงร่วมกัน เป้าหมายของกระบวนการร่างกติกานั้น คณะกรรมการฯ ต้องการใช้เป็นเครื่องมือที่จะสร้างความร่วมมือให้เกิดขึ้นกับทุกฝ่าย และหวังว่าจะเกิดกติกาการใช้น้ำที่เป็นจริงที่ทุกฝ่ายยอมรับโดยกระบวนการร่างกติกาฯ นั้น เริ่มต้นโดยให้แต่ละโซนเป็นคนจัดเวทีระดมความคิดเห็นของตนเองก่อน และคิดรูปแบบการจัดการน้ำให้เป็นข้อตกลงร่วมของแต่ละโซน จากนั้นก็นำมาปรึกษาหารือในระดับคณะกรรมการฯ ว่าควรมีการแก้ไขในประเด็นใดบ้าง ต่อจากนั้นก็ให้แต่ละโซนนำกลับไปตรวจสอบและจัดเวทีแสดงความคิดเห็น แล้วรวบรวมข้อคิดเห็นจากแต่ละโซนมา วิพากษ์วิจารณ์ร่วมกัน และถือเป็นฉบับร่างกติกาการใช้น้ำกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง โดยมีการประชุมร่วมกันเพื่อปรับปรุงร่างร่วมกับกลุ่มองค์กรต่างๆ ในพื้นที่อยู่ 2 ครั้งด้วยกัน ในวันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2545 และในวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2545(รายงานฉบับสมบูรณ์ Phase 3 มกราคม 2546- มิถุนายน 2547)

แนวทางการสร้างข้อตกลงร่วมกัน กลุ่มต้นน้ำพยายามร่างข้อตกลงที่จำกัดการใช้น้ำของตนเอง โดยการลดขนาดท่อที่ใช้น้ำ, การสร้างบ่อพักน้ำในสวนผลไม้, และการอนุรักษ์พื้นที่ป่าต้นน้ำ ตลอดจนพันธุ์พืชและสัตว์ป่า ส่วนกลุ่มกลางน้ำ เน้นการร่างข้อตกลงร่วมเกี่ยวกับการรักษาพื้นที่ป่าที่อุดมสมบูรณ์, การรักษาคุณภาพน้ำมิให้น้ำเสียและปนเปื้อนสารเคมี, และการกำหนดขอบเขตของพื้นที่ทรัพย์สินเอกชน ทรัพย์สินของรัฐ และทรัพย์สินร่วมของชุมชนที่ชัดเจน และกลุ่มปลายน้ำ เน้นหลักการของการจัดการทรัพย์สินร่วม โดยประยุกต์มาจากการจัดการเหมืองฝาย เป็นการขยายความเป็นทรัพย์สินร่วมของทรัพยากรน้ำ จากการศึกษาที่เคยมองว่าน้ำในลำเหมืองเป็นทรัพย์สินร่วม มาพิจารณาว่าทรัพยากรน้ำทั้งกลุ่มน้ำเป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชนกลุ่มน้ำแม่ตาช้างที่จะต้องจัดสรรให้เท่าเทียมและเป็นธรรมแก่กลุ่มผู้ใช้น้ำทุกกลุ่ม

เมื่อคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ได้ยกร่างมาตรการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติแล้ว คณะกรรมการคณะกรรก็ได้ส่งร่างกติกาน้ำ ไปให้องค์กรปกครองท้องถิ่น, องค์กรพัฒนาเอกชน, หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนนักวิชาการหลายท่าน เพื่อขอคำปรึกษาในจุดบกพร่องของข้อบังคับต่างๆ และการหาความเป็นไปได้ของการบังคับใช้ร่างกติกา ให้เป็นไปตามกฎหมาย

สำหรับประเด็นการยอมรับกติการ่วมกันของกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในกลุ่มน้ำแม่ตาช้างทุกกลุ่มนั้น กลุ่มผู้ประกอบการ/ริสอร์ทนับเป็นกลุ่มสำคัญที่ต้องนำมาเข้าร่วมกระบวนการยอมรับกติการด้วย แต่กระบวนการร่างกติกา ที่ผ่านมา กลุ่มนี้ไม่ได้ส่งตัวแทนเข้าร่วมร่างเลย มีเพียง

ตัวแทน 2 คนจากกลุ่มที่มีสถานะเป็นลูกจ้างมาร่วมร่างด้วยซึ่งไม่ได้มีอำนาจในการตัดสินใจใดๆ เมื่อคณะกรรมการคณะกรรมการการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ส่งร่างกติกาไปให้สถานประกอบการพิจารณา ก็มีเสียงสะท้อนหรือวิพากษ์วิจารณ์ข้อบังคับหลายข้อด้วยกัน

ดังนั้น ในวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2546 ทีมงานวิจัยจึงได้จัดเวทีปรับปรุงร่างกติกาเดิม โดยให้นักวิชาการ(คณะอาจารย์ภาควิชานิติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)มาช่วยเสนอแนะจุดเด่นและจุดอ่อนของร่างเดิมให้คณะกรรมการฯ ได้รับทราบก่อนการจัดเวทีประชาพิจารณ์ใหญ่ ได้ข้อสรุปคือ การออกกฎระเบียบหรือข้อบัญญัติของชุมชนท้องถิ่นเป็นความถูกต้องชอบธรรม และในแง่ของผลตามกฎหมาย ชุมชนท้องถิ่นก็สามารถสร้างกติกาได้ โดยพิจารณาจากรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน ที่เขียนไว้ว่าผู้ที่มีสิทธิ์เลือกตั้งในองค์กรปกครองท้องถิ่นจำนวนไม่น้อยกว่าครึ่งหนึ่งของผู้มีสิทธิ์เลือกตั้งมีสิทธิ์เข้าชื่อเรียกร้องต่อประธานสภาท้องถิ่นเพื่อให้สภาท้องถิ่นออกข้อบัญญัติได้ตามพระราชบัญญัติว่าด้วยการเข้าชื่อในข้อบัญญัติท้องถิ่น 2542(เวทีปรับปรุงกติกาน้ำ 1 พย.2546,เอกสารโรเนียว)

ดังนั้น ข้อสรุปของเวทีปรับปรุงร่างกติกา คือการตั้งคณะทำงาน 1 ชุด เพื่อทำหน้าที่ปรับปรุง, จัดเกล้า, และเพิ่มเติมร่างกติกาฯ เดิมที่มีอยู่แล้ว ซึ่งคณะทำงานมีองค์ประกอบ ดังนี้ คือ ตัวแทนต้นน้ำ 2 คน, ตัวแทนปลายน้ำ 3 คน, ตัวแทนกลางน้ำ 2 คน, ตัวแทนผู้ประกอบการ 2 คน, นักวิชาการ 3 คน, ตัวแทน อบต. 6 แห่งๆ ละ 1 คน รวมเป็นคณะทำงานทั้งหมด 18 คน โดยมีหลักการว่ากติกานั้นไม่น่าจะเขียนให้มีลักษณะเหมือนกฎหมาย และกติกาจะต้องยืดหยุ่นและสามารถปรับเปลี่ยนได้ และมีการประชุมปรับปรุงร่างกติการ่วมกับนักวิชาการ 3 ครั้ง ใน 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2547, วันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2547, และวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2547 (รายงานฉบับสมบูรณ์ Phase 3 มกราคม 2546- มิถุนายน 2547)

กล่าวโดยสรุป “กติกา” ที่พยายามหาข้อตกลงร่วมกันจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องดังกล่าวข้างต้นนั้นเป็นเครื่องมือในการสร้าง “วัฒนธรรมการจัดการที่เน้นการแบ่งปัน” เป็นการปรับตัว จากการใช้น้ำอย่างเสรีไม่ระเบียบ กฎเกณฑ์ เปลี่ยนมาเป็นผู้ใช้น้ำทุกส่วนหันหน้าเข้ามาแลกเปลี่ยนแนวความคิดในการจัดการทรัพยากร ตลอดจนร่วมกันกำหนดการใช้ การอนุรักษ์ และการเข้าถึงน้ำอย่างเท่าเทียมกัน นอกจากนั้น กระบวนการสร้างกติกาเป็นการพยายามหาข้อตกลงร่วมกันจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ด้วยการใช้กติกาเป็นเครื่องมือในการสร้างวัฒนธรรมการจัดการทรัพยากรน้ำที่เน้นการแบ่งปัน หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ กติกาเป็นภาพตัวแทนของการปรับตัวเพื่อการสร้างกฎเกณฑ์ใหม่หรือวัฒนธรรมใหม่ในการเข้าถึงทรัพยากรน้ำโดยชอบธรรม ผ่านการเจรจาต่อรองระหว่างกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคเอกชน และชุมชนท้องถิ่น

7.3 การปรับตัวในระดับเครือข่ายลุ่มน้ำ

การแก้ไขปัญหาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะการจัดการทรัพยากรน้ำ คณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ซึ่งเป็นเครือข่ายการรวมตัวของชุมชนท้องถิ่นภายในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง มองเห็นว่าปัญหาเรื่องความขัดแย้งภายในลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ถือเป็นปัญหา ระดับโครงสร้างทางสังคมการจัดการปัญหาไม่สามารถจะดำเนินการให้สำเร็จลุล่วงได้ โดยคำพัง ของคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง จึงมีการปรับเปลี่ยนการทำงานโดย แสวงหาแนวร่วมในการขับเคลื่อนในเชิงนโยบาย และหนุนเสริมกิจกรรมที่เครือข่ายร่วมกันทำ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายนั้นต้องอาศัยหลายฝ่ายมาร่วมมือกันเสนอข้อเรียกร้องที่เป็นไป ในทิศทางเดียวกัน อย่างไรก็ตาม กิจกรรมการสร้างเครือข่ายสามารถแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ การ สร้างเครือข่ายภายใน(กลุ่มผู้ใช้น้ำในลุ่มน้ำเดียวกัน)และการสร้างเครือข่ายภายนอก (ระหว่างลุ่มน้ำ) โดยการประสานพันธมิตรภายในลุ่มน้ำนั้น อาศัยกิจกรรมที่สร้างขึ้นมาสืบเสาะหาความร่วมมือกับ พันมิตรภายในลุ่มน้ำ รวมทั้งเป็นกิจกรรมเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับองค์กรชุมชน กิจกรรม สร้างความเข้มแข็งให้กับองค์กรชุมชนในที่นี้ เช่น การตรวจป่าตรวจสายน้ำ, การประชุม ประจำเดือน, การแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง, การอบรม/สัมมนา/เวทีแลกเปลี่ยน/ศึกษาดูงาน, การ บวชป่า, และการพัฒนาแหล่งน้ำ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้ คือ

ก. การตรวจป่าตรวจสายน้ำ เป็นกิจกรรมที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง โดยในช่วงแรก คณะกรรมการฯ ออกไปสำรวจร่วมกับองค์กรท้องถิ่น เพื่อพิจารณาว่าสภาพปัญหาที่แท้จริงเป็น อย่างไรและเป็นการสร้างความเข้าใจร่วมกันด้วย จากนั้นก็นำข้อมูลมาวางแผนแก้ไขปัญหา จาก กิจกรรมตรวจป่าตรวจสายน้ำนี้ คณะกรรมการได้รวบรวมกรณีละเมิดกฎหมายหลายกรณีที่เกิดขึ้น และทำเรื่องร้องเรียนส่งไปถึงรัฐมนตรีที่รับผิดชอบ ซึ่งส่งผลกระทบต่อให้เกิดแนวทางในการแก้ไข ความขัดแย้งระหว่างคู่กรณีต่างๆ โดยกลุ่มสถานประกอบการเริ่มหันหน้าเข้ามาเจรจาเรื่องการแบ่งปัน น้ำกันใช้กับคณะกรรมการ

ข. การประชุมประจำเดือน นับเป็นเวทีที่เปิดโอกาสให้หลายฝ่ายมาพบปะพูดคุย, ตลอดจนการแลกเปลี่ยนปัญหา และการแก้ไขความขัดแย้งซึ่งนับเป็นส่วนหนึ่งการพัฒนาศักยภาพ หรือเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับองค์กรชาวบ้าน นอกจากนั้น วาระการประชุมที่ผ่านมาส่วนมาก จะเป็นการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารในเรื่องการจัดการทรัพยากรที่ไปปรับทราบมาจากภายนอกหรือ การเข้าประชุมสัมมนา การรายงานสถานการณ์การจัดการลุ่มน้ำแม่ตาช้าง การสร้างกิจกรรมความ ร่วมมือกับฝ่ายต่างๆ และการวางแผนฟื้นฟูลุ่มน้ำและพัฒนาแหล่งน้ำ

ค. การแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง ในช่วงที่ผ่านมา คณะกรรมการฯ สามารถหา ข้อตกลงร่วมกันใช้น้ำระหว่างชานาตอนกลางกับตอนปลายน้ำในกรณีฝ่ายวังจั่นได้แล้วระดับหนึ่ง

ส่วนการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งระหว่างคณะกรรมการฯ กับผู้ประกอบการ และระหว่างชุมชนกับ
รัฐกรณีบ้านผานกกก กำลังอยู่ในกระบวนการแสวงหาแนวทางการแก้ไขปัญหานี้

ส่วนการประสานภายนอกกลุ่มน้ำจะอาศัยกลไกเครือข่ายกลุ่มน้ำภาคเหนือเป็นหลัก และก็มี
การติดต่อกับหน่วยงานและองค์กรที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรด้วย ได้แก่ การอบรม/
สัมมนา/เวทีแลกเปลี่ยน/ศึกษาดูงาน เป็นต้น พยายามเรียนรู้ข้ามกลุ่มน้ำ พยายามแสวงหาเพื่อน โดย
เริ่มจากการศึกษาดูงานในกลุ่มน้ำปิง แพร่ น่าน จากนั้นเครือข่ายกลุ่มน้ำแม่ตาช้างได้จัดเวทีการเรียนรู้
และเวทีถอดความรู้ร่วมกับกลุ่มน้ำแม่เมว กลุ่มน้ำแม่ตื่น กลุ่มน้ำแม่แดง กลุ่มน้ำฝาง กลุ่มน้ำแม่ลาว และ
กลุ่มน้ำแม่แจ่ม จากการสังเคราะห์ความรู้ร่วมกันข้างต้น จึงเกิดการประชุมใหญ่ “เวทีปอยหลวงว่า
ด้วยเรื่องน้ำ” ขึ้นในวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2545 และได้มีการรวมตัวกันเป็น “เครือข่ายองค์กร
ชาวบ้านจัดการทรัพยากรน้ำภาคเหนือ” ของชาวบ้าน 16 กลุ่มน้ำ อันประกอบด้วยกลุ่มน้ำแม่แดง
ตอนบน, กลุ่มน้ำแม่แดงตอนล่าง, กลุ่มน้ำกก, กลุ่มน้ำอิง, กลุ่มน้ำน่าน, กลุ่มน้ำลี, กลุ่มน้ำปิง, กลุ่มน้ำฝาง, กลุ่ม
น้ำแม่ตื่น, กลุ่มน้ำแม่วาว, กลุ่มน้ำแม่จิด, กลุ่มน้ำสมุน, กลุ่มน้ำลาว, กลุ่มน้ำขาน, กลุ่มน้ำยม, และกลุ่มน้ำแม่
ตาช้าง

ผลสืบเนื่องจากการประชุมข้างต้น จนเกิดสานต่อเครือข่ายการจัดการน้ำโดยชุมชน จนเกิด
การเวทีแลกเปลี่ยนแนวคิดการจัดการน้ำโดยชุมชน ในงานการงานสืบชะตากลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ใน
วันที่ 12 – 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2546 ผู้ทำงานเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
ทรัพยากรน้ำ ได้มาพบปะและพูดคุยกัน และมีแนวคิดที่จะขยายเครือข่ายออกไปในระดับประเทศ
ข้อสรุปของการปรึกษาหารือกัน คือ 1.) ควรจะเลือกพื้นที่นำร่องของแต่ละภาคก่อน และ 2.) ควรมี
การประชุมแลกเปลี่ยนกันในระดับประเทศทุกปี อย่างไรก็ตาม การรวมตัวกันเป็นเครือข่ายใน
ระดับประเทศจะต้องมีงบประมาณในการดำเนินการจัดตั้งองค์กร ทำให้ปัจจุบันยังเป็นการหลวมตัว
กันแบบหลวมๆ โดยอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวกันก่อน

ภายใต้สถานการณ์ปัจจุบันที่ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมได้ถูกชุมชน “ผู้มาใหม่” สอดแทรกเข้ามา
อาศัยอยู่ด้วย ทั้งภายในพื้นที่ของชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมและพื้นที่ระหว่างชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ทำให้มี
กลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (ที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากร) มีความหลากหลายมากขึ้นกว่าเดิมที่มี
เพียงแต่ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมเท่านั้น การกีดกันหรือปิดกั้น “ผู้มาใหม่” มิให้เข้ามามีส่วนร่วมจะ
ก่อให้เกิดปัญหาในทางปฏิบัติ ดังนั้นการสร้างพันธมิตรถือเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญประการหนึ่ง
ของคณะกรรมการศึกษาฟื้นฟูและจัดการกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง เป็นการสร้างศักยภาพและเพื่ออำนาจ
ต่อรอง เพื่อแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งภายในกลุ่มน้ำแม่ตาช้าง โดยเฉพาะกรณีความขัดแย้ง
กับกลุ่มทุน สถานประกอบการต่างๆ ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้มีทั้งฐานอำนาจทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง
ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น จนถึงระดับชาติ